

मुद्दा

कृती

कायदा

कायदा

ओळख

मुद्दा

कृती

कृती

नागरी कृतीसाठी
साधनसंच

साधनसंचाविषयी

दैनंदिन जीवनात नागरिकत्वाची जोपासना केल्याशिवाय लोकशाही पद्धतीचं दैनंदिन जीवन शक्य नाही.

- रल्फ नादर, अमेरिकन राजकीय कार्यकर्ता

दैनंदिन आयुष्यात उत्तम नागरिक बनणे म्हणजे काय ?

एखाद्या देशात जन्म झाला किंवा आई-वडील त्या देशाचे नागरिक आहेत ह्यामुळे, व्यक्तीला त्या देशाचे नागरिकत्व मिळते. पण नागरिकत्व केवळ एवढ्यापुरतेच मर्यादित असते का? ह्याचे उत्तर नाही असेच द्यावे लागेल. नागरिकत्व हा लोकशाहीचा पाया आहे. देशात लोकशाहीची पाळेमुळे घट्ट रुजवण्याकरता नागरिक हे जबाबदारीची जाणीव असलेले व सुजाण असणे आवश्यक आहे. सुजाण नागरिकाला इतर नागरिकांशी संबंध प्रस्थापित करून समन्वय साधण्याकरता उपलब्ध असलेल्या साधनांचे भान असते. लोकशाही मूल्यांचे रक्षण व संवर्धन होण्याच्या दृष्टीने आवश्यक असलेले घटक हे तो व्यवस्थेच्या चौकटीतच तयार करतो. व्यक्तीच्या हक्कांच्या संरक्षणार्थ उभ्या राहिलेल्या संस्थांच्या कामात तो भाग घेतो. लोकशाही व्यवस्थेवर आपला ठसा उमटविण्याची ताकद प्रत्येक नागरिकाकडे आहे, ह्या ठाम विश्वासाने तो प्रत्येक समस्याला सामोरा जातो.

भारतापुरते बोलायचे झाल्यास, येथील नागरिकांना ही ताकद ही न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही मूल्ये जिने स्वीकारली आहेत अशा, भारताच्या राज्यघटनेकडून मिळते. ह्या मूल्यांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी शासन यंत्रणेवर आहेच. पण आपण सर्वांनीच ह्या मूल्यांचा स्वीकार करणे, त्यांचे रक्षण करणे हेदेखील घटनेला अभिप्रेत आहे व त्यासाठी लागणारे सर्व अधिकार आपली राज्यघटना सर्व नागरिकांना देते.

विधिमंडळ, प्रशासन व न्यायसंस्था ह्या तीन स्तंभांवर आपली शासनयंत्रणा आधारलेली आहे. ह्या तीनही घटकांशी संवाद साधण्याकरता नागरिकांना उपलब्ध असलेले पर्याय आणि साधने ह्यांबद्दल नागरिकांना सजग करणे, त्यांबद्दलची सर्व माहिती सोप्या पद्धतीने एकत्रित करणे हा ह्या पुस्तिकेचा उद्देश आहे. 'सिस्टिम कामच करत नाही.', हे वाक्य आपण अनेकदा ऐकत असतो. पण आता आपल्याला ह्यापुढे जाऊन, केवळ तक्रारीचा सूर न लावता, ह्या व्यवस्थेची कार्यक्षमता वाढून ती सुरळीत चालावी ह्या उद्देशाने काम करायला पुढे यायचे आहे. आपल्याला आपला नागरिकत्वाचा अधिकार अंमलात आणायचा आहे.

पुस्तिकेत खालील मुद्यांचा परामर्श घेतला आहे.

- नागरिकांनी स्थानिक अथवा राष्ट्रीय पातळीवरील समस्या कशा ओळखाव्यात ?
- त्या समस्या सोडवण्याकरता नागरिकांनी विधिमंडळ, प्रशासन व न्यायसंस्था ह्यांपैकी कोणत्या यंत्रणेकडे जावे ?
- योग्य आणि संपूर्ण अशी माहिती मिळवून नागरिकांनी वरील यंत्रणांशी संवाद साधत -
  १. कायद्यांची अंमलबजावणी कशी करून घ्यावी ?
  २. कायदे बनवण्याच्या प्रक्रियेत कसा सहभाग घ्यावा ?
  ३. प्रस्थापित कायद्यांचा योग्य तो अर्थ लावून व्यक्तिगत हक्कांचे रक्षण कसे करावे ह्यासंबंधातले मार्गदर्शन करते.

ह्या पुस्तिकेच्या निर्मितीत, अंजली भारद्वाज, अश्विनी कुलकर्णी, भीम रासकर, गौरांग व्होरा, निशा पुरुषोत्तमन, रमा श्याम, सर्वेश शर्मा, सीमा मिश्रा, सुरेश सावंत व विनिता सिंह ह्यांचा मोलाचा सहभाग आहे.

ह्या पुस्तिकेची ही पहिलीच आवृत्ती आहे; त्यामुळे, ही पुस्तिका अधिकाधिक उत्तम व परिपूर्ण करण्याकरता तुमच्या प्रतिक्रिया व सूचना ह्यांची आम्हाला गरज आहे. सुजाण, सजग व जबाबदार नागरिक घडवण्याकरता मांडलेल्या ह्या प्रयत्नांत तुमचाही सहभाग आम्हाला हवा आहे. तुमच्या सूचना तुम्ही info@wethepeople.ooo ह्या इमेल-पत्त्यावर पाठवू शकता.

१. समस्या ओळखणे

कोणत्या समस्यांवर काम करायचे आहे ह्याची निश्चिती करणे हे नागरी कृतीचे पहिले पाऊल आहे. आपल्या आजूबाजूला, समाजात घडणाऱ्या कोणत्याही घडामोडींशी संबंधित समस्यांवर काम करण्याचे आपण ठरवू शकतो. उदा. कचऱ्याची विल्हेवाट, विधवांना मिळणाऱ्या निवृत्तिवेतनासंबंधी येणाऱ्या अडचणी, शिक्षणासंबंधी समस्या (शाळांमधून उपलब्ध असलेल्या सुविधा व शिक्षण ह्यांचा दर्जा), शिधापत्र, मतदारपत्र इ. कोणत्याही विषयाशी संबंधित समस्यांवर तुम्ही हात घालू शकता. किंवा ह्याहून किंचित व्यापक पातळीवरील समस्या हाताळायच्या असतील तर रस्त्यांची अवस्था, भूजल-पातळी, कमी होत चाललेली जंगले, बेकायदा किंवा अन्यायकारक भूसंपादन असेही विषय असू शकतात.

२. समस्यांशी संबंधित असलेले कायदे व नियम/सरकारी आदेश/न्यायालयांनी दिलेले निकाल इत्यादींबद्दल माहिती करून घेणे

एकदा आपण कोणत्या समस्यांवर काम करायचे आहे ते ठरवले, की मग त्या विषयाशी संबंधित कागदपत्रे जमविणे व विविध कायदांचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते. इथे जेव्हा कायदा असे म्हटले गेले आहे, त्याचा अर्थ विविध विधिमंडळांनी वेळोवेळी संमत केलेले कायदे असा होतो. प्रत्येक कायद्याच्या नावात तो किती साली संमत झाला त्या वर्षाचा उल्लेख असतो. उदा. कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा, २००५, बालशिक्षण हक्क कायदा, २००९.

३. समस्यांशी निगडित असलेली विविध सरकारी खाती व संबंधित अधिकारी हे शोधून काढणे

समस्या आणि तिच्याशी संबंधित कायदेकानू समजले, की मग पुढची पायरी म्हणजे, प्रशासनाकडे जाणे प्रशासन म्हणजेच कायदांची अंमलबजावणी करण्याचे काम करत असलेला, शासनयंत्रणेचा घटक. प्रशासनामध्ये नेमके कुणासमोर आपली समस्या घेऊन जावी हे इथे निश्चित करावे लागेल. ज्या खात्यात अथवा अधिकाऱ्यासमोर आपण जाणार आहोत त्याला त्या समस्यांसंदर्भातील कायदे /नियम/सरकारी आदेश किंवा न्यायालयांचे निकाल ह्यांची अंमलबजावणी करण्याचे अधिकार आहेत की नाहीत ह्याची नीट माहिती करून घेणे महत्वाचे आहे.

४. समस्यांसंदर्भात शक्य तेवढी चौफेर आणि सखोल माहिती जमा करणे

संबंधित खात्यांची संकेतस्थळे, वर्तमानपत्रे, सरकारी कार्यालयातील अधिकाऱ्यांच्या भेटी अशा अनेकविध मार्गांनी आपल्याला आपल्या समस्यांविषयी संपूर्ण माहिती गोळा करणे शक्य होते. हे करताना खालील मुद्द्यांकडे विशेष लक्ष द्यावे.

अ. संबंधित सरकारी आस्थापनेने सामान्य जनतेला कोणत्या सेवा देणे आवश्यक आहे ?

आ. संबंधित कायदे/नियम/सरकारी आदेश/नागरिकांची सनद इ. कागदपत्रे संबंधित खात्याच्या संकेतस्थळावर मिळतात.

इ. संबंधित खात्यात असणाऱ्या प्रत्येक स्तरावरील अधिकाऱ्यांचे अधिकार व जबाबदाऱ्या काय आहेत ?

ई. तक्रार-निवारणाकरता काय प्रक्रिया आहे ?

ह्यापैकी बरीचशी माहिती बहुधा माहितीचा अधिकाराच्या कायद्यातील कलम-४अन्वये देण्यात येणारी माहिती' किंवा 'माहितीचा अधिकार कायदा' अशा मथळ्याखालील मजकुरात मिळू शकते.

५. मिळालेल्या माहितीचा नीट अभ्यास करणे

माहिती हातात आल्यावर तिचे व्यवस्थित आकलन करून घ्या. त्यामुळे:

अ. प्रस्तुत समस्यांबद्दल कायद्यात नेमके काय म्हटले आहे हे आपल्या लक्षात येते.

आ. संबंधित कायदा/नियम/आदेश किंवा न्यायालयाचा निकाल ह्यांच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी कळून येतात.

इ. तुम्ही ज्या समस्यांवर काम करायचे ठरवले आहे, त्या विषयी कायदा/नियम/आदेश/न्यायालयाचा निकाल अस्थितवात आहे की नाही, हे कळते.

अनुक्रमणिका

कानमंत्र

शासनयंत्रणेशी संबंधित सर्व कागदपत्रे नेहमी लेखी स्वरूपातच असतात. कोणताही कायदा, नियम वा अध्यादेश जोपर्यंत लेखी स्वरूपात उपलब्ध होत नाही तोपर्यंत त्याची अंमलबजावणी होत नाही. तक्रार नोंदवतानाही ती लेखी स्वरूपातच नोंदवली जाणे आवश्यक आहे व तिच्या प्रती करून घ्याव्यात. समस्या-निवारणाची प्रक्रिया चालू असताना वेळोवेळी अधिक माहिती गोळा करावी लागू शकते. माहितीचा अधिकार कायद्याचा वापर करून खाली दिलेल्या पद्धतीने आपण माहिती गोळा करू शकतो.

आधी संबंधित खात्याच्या संकेतस्थळाला भेट द्या किंवा थेट त्या खात्याच्या कार्यालयात जाऊन हवी असलेली माहिती विचारा. माहितीचा अधिकार कायद्याच्या कलम-४नुसार, प्रत्येक सरकारी प्राधिकरणाने काही विशिष्ट माहिती सामान्य जनतेसमोर ठेवणे बंधनकारक आहे. ह्या कलमाखाली येणाऱ्या माहितीकरता कोणालाही अर्ज करावा लागू नये किंवा शुल्क भरावे लागू नये, अशी तरतूद कायद्यात आहे.

ह्या कायद्यातील कलम-२(अ)(१)अंतर्गत आपल्याला खात्याच्या फायली व कागदपत्रे वाचण्याकरता मागता येतात किंवा त्यांच्या प्रतीही करून घेता येऊ शकतात. तशा स्वरूपाचे निवेदन आपण संबंधित अधिकाऱ्यांना देऊ शकतो.

एक लक्षात ठेवा. सगळी माहिती हाती येईपर्यंत थांबू नका. आपल्याला सगळी माहिती मिळाली आहे असं ऋचितच घडतं.

ह्या साधनसंचाविषयी

विभाग-क	४
कायदे व नियम ह्यांची व्यवस्थित अंमलबजावणी होत नसल्यास काय करावे ?	
विभाग-ख	६
प्रचलित कायदे व नियम हे समस्येचे निराकरण करण्याकरता अपुरे पडत असतील तर ?	
विभाग-ग	७
सार्वजनिक कृती	
परिशिष्ट-१	८
काही चळवळींची उदाहरणे	
परिशिष्ट-२	११
अर्जांचे नमुने	

विभाग-क

कायदे व नियम ह्यांची
व्यवस्थित अंमलबजावणी
होत नसल्यास
काय करावे ?

१.संबंधित खात्याकडे जावे: अंमलबजावणीची जबाबदारी शासनयंत्रणेतील कार्यकारी यंत्रणेकडे असते. लेखी तक्रार द्या. (तक्रारीचा मसुदा हा परिशिष्ट-२मध्ये दिला आहे.)

तुम्ही संबंधित खात्याकडे आपली लेखी तक्रार रजिस्टर्ड पोस्ट अथवा स्पीड-पोस्ट अथवा इमेल ह्याद्वारे पाठवू शकता किंवा प्रत्यक्ष जाऊनही देऊ शकतात. तुम्ही स्वतः तक्रार घ्यायला गेला असाल, तर ज्या अधिकाऱ्याकडे तुम्ही तक्रार सुपूर्द कराल त्याच्याकडून तक्रारीच्या प्रतीवर सहीशिक्यानिशी आणि दिनांकासोबत पोच घ्यायला विसरू नका. तक्रार ही रजिस्टर्ड पोस्टाने किंवा स्पीड-पोस्टाने पाठवली असेल तर तिची पावती जपून ठेवा. तुम्ही तक्रार केली आहे ह्याचा तो पुरावा आहे आणि नंतर, तक्रारीचा पाठपुरावा करताना तो कामास येईल.

काही खात्यांच्या तक्रारी नोंदविण्याकरता निःशुल्क दूरध्वनि-क्रमांक उपलब्ध असतात. ह्या क्रमांकाद्वारे तक्रार नोंदवणे अत्यंत सोपे असते. पण तुम्ही अशा मार्गाने तक्रार नोंदविली असेल तर तक्रारीचा क्रमांक विचारून घ्यायला विसरू नका. दूरध्वनीद्वारे तुम्ही तक्रार नोंदवली असली तरी त्यानंतर पाठपुरावा करताना लेखी तक्रार करणे चांगले ठरते.

तक्रारीचा पाठपुरावा

बहुतेक सर्व ठिकाणी, तक्रारीचे निवारण करण्याकरता एका निश्चित कालमर्यादेचे बंधन घातलेले असते. ह्या कालावधीत तक्रारीचे निराकरण न झाल्यास, तत्काळ दुसरी तक्रार दाखल करा व तिच्यासोबत पहिल्या तक्रारीची प्रत जोडा. दुसऱ्या तक्रारीची एक प्रत संबंधित खात्यातील सर्व वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना पाठवा. इतके करूनही जर तुमच्या तक्रारीची दखल घेतली जात नसेल अथवा तिचे निराकरण होत नसेल, तर मग मात्र तुमच्या तक्रारीवर खात्यामार्फत काय कारवाई होत आहे ह्याची माहिती माहितीचा अधिकार कायद्याखाली अर्ज करून मागा.

२. दक्षता-समितीकडे अथवा देखरेख करणाऱ्या समितीकडे दाद मागावी.

बऱ्याचशा सरकारी खात्यांमधून, त्यांच्या कामकाजावर नजर ठेवण्याकरता दक्षता-समिती अथवा तत्सम नावाखाली एक समिती असते. तिच्यात नागरिक किंवा निवडून आलेल्या स्थानिक लोकप्रतिनिधींचा समावेश असतो. तक्रारीची एक प्रत अशा समितीकडेही द्यावी, जेणेकरून तक्रार-निवारणासंबंधी होणाऱ्या कारवाईवर त्यांना नजर ठेवता येईल.

३. निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींकडे दाद मागावी.

शासनव्यवस्थेतील कार्यकारी यंत्रणेला जबाबदार धरत, आपल्याला निवडून देणाऱ्या नागरिकांच्या समस्या हाताळणे हे निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींचे कामच आहे. त्यामुळे, आपल्या समस्या त्यांच्यापर्यंत पोचवल्याने फायदाच होतो. एखादी समस्या त्यांनी लावून धरली तर त्यामुळे ती सुटण्याची शक्यता वाढते व सरकारी अधिकारीही तिच्याकडे अधिक लक्ष देतात. तक्रार आणि तिच्या पाठपुराव्याशी संबंधित असलेल्या सर्व कागदपत्रे ह्यांची एकेक प्रत नगरसेवक, आमदार, खासदार अशा निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींकडे द्यावी. हे लोकप्रतिनिधी सरकारी यंत्रणेला थेट आदेश देऊ शकत नसले तरी त्यांना प्रश्न मात्र अवश्य विचारू शकतात. नगरपालिकेत अथवा तत्सम सभागृहात, विधानसभेत किंवा संसदेत प्रश्न उपस्थित करून समस्यांचे वाच फोडू शकतात.

परंतु, अशा लोकप्रतिनिधींकडे जाताना, आपली समस्या त्यांच्या कार्यक्षेत्रात येत आहे की नाही ह्याचे भान राखणे आवश्यक आहे. उदा. रेशन वर मिळणाऱ्या वस्तूबद्दलची तक्रार करताना, ते खाते नगरपालिकेच्या अधीन नसून राज्य-सरकारच्या हातात आहे ह्याची जाण ठेवून नगरसेवकाऐवजी आमदाराकडे जाणे उचित ठरते.

४. न्यायालयात दाद मागावी.

एखादे सरकारी खाते अथवा कार्यालय हे आपले कायद्याने विहित केलेले कर्तव्य पार पाडण्यात कमी पडत असेल अथवा कुचकामी ठरत असेल तर त्याबद्दल उच्च न्यायालयात दाद मागता येते. अशा वेळी न्यायालय हे संबंधितांना आदेश देऊन आपापले कर्तव्य पार पाडण्यास भाग पाडते.

नागरी कृतीविषयी वारंवार विचारले जाणारे प्रश्न.

तक्रारींवर सहसा काहीही कारवाई होताना दिसत नाही. मग मी तक्रार का करावी ?

तुम्ही तक्रार करणारच नसाल तर मग त्या तक्रारींवर काही कारवाई होते की नाही ह्याची पडताळणी कधीच होऊ शकणार नाही. शिवाय, कोणीच तक्रार केली नाही तर काही तरी चुकतंय किंवा नागरिकांच्या काही समस्या आहेत ह्याची जाणीव अधिकाऱ्यांना होणारच नाही. सर्व काही आलबेल आहे अशी शासनयंत्रणेची धारणा राहिल.

तक्रार केली म्हणून कोणी माझ्यावर डूख धरला तर? मला धमक्या वगैरे आल्या तर ?

बऱ्याचशा प्रकरणांमध्ये तुम्हाला स्वतःला अधिकाऱ्यांसमोर जावे लागत नाही. तक्रारी किंवा माहितीचा अधिकार कायद्यांतर्गत केलेले अर्ज हे तुम्ही पोस्टाने, इमेलने किंवा इंटरनेटच्या माध्यमातूनही पाठवू शकता.

दुसरे असे की, तक्रार करताना तुम्ही तक्रारकर्ता म्हणून एकाहून अधिक व्यक्तींचे नाव घालू शकता. किंवा तुमची संघटना अथवा संस्था ह्यांचे नावही तिथे देऊ शकता. माहितीचा अर्ज करतानाही एका व्यक्तीचे नाव टाकावे लागते.

त्याशिवाय, तुमची संघटना अथवा संस्था ह्यांचे नावही तिथे टाकता येते. कधी कधी, जिचा ह्या प्रकरणाशी काहीही संबंध नाही अशा एखाद्या व्यक्तीशी संधान बांधून तिच्या नावे अर्ज करता येईल. वेगवेगळ्या ठिकाणांहून वेगवेगळ्या व्यक्तींच्या नावेही एकाच माहितीकरता अर्ज करता येतात. आपल्याला अर्जाद्वारे मिळालेली माहिती ही नागरी प्रश्नावर काम करणाऱ्या विविध संघटना, इंटरनेटवरील गट, प्रसिद्धी माध्यमे इत्यादींमार्फत सार्वजनिक करावी.

अर्थात, असा अर्ज तुम्ही एकट्याने करत असाल किंवा नसाल, कसेही असले तरी तुमच्या अर्जाची माहिती उच्चपदस्थांना देऊन ठेवणे कधीही हितकारकच असते.

कानमंत्र

समस्या कोणतीही असो, सर्वप्रथम नीट माहिती मिळवा आणि त्या नंतर संबंधित खात्याकडे तक्रार नोंदवा. गरज भासल्यास, न्यायालये व निर्वाचित लोकप्रतिनिधींकडेही तक्रार देऊन ठेवा.

तुमच्या तक्रारीचे पुढे काय झाले ह्याबद्दल जाणून घेण्याकरताही माहिती अधिकाराच्या कायद्याखाली अर्ज करता येतो.

‘माझ्या तक्रारीचे काय झाले?’ ‘माझ्या तक्रारी/पत्र संबंधाने पुढे काय कारवाई केली गेली?’ अशा प्रकारचे प्रश्न विचारणे टाळावे.

त्याऐवजी, तुमच्या तक्रारीसंदर्भातील सर्व कागदपत्रांच्या, पत्रव्यवहाराच्या (ईमेल, टिपणे इ.) प्रती मागा. कधी कधी तक्रारी संबंधी काही नोंदी (जेव्हा तुमची तक्रार विशिष्ट अधिकाऱ्यांकडे काही कारवाईसाठी अथवा मत घेण्याकरता पाठवली जाते) खात्याच्या अंतर्गत कामकाजात केल्या जातात. अशा सर्व नोंदींची प्रतही तुम्ही मागू शकता. जर का तुमची तक्रार निकाली काढून बंद केली गेली असेल, तर कारवाई बंद करणाऱ्या अधिकाऱ्यांने लिहिलेले टिपण अथवा शेरा यांची प्रत तुम्ही मागू शकता.

विभाग-ख

प्रचलित कायदे व नियम समस्येचे निराकरण करण्याकरता अपुरे पडत असलील तर?

हाती घेतलेल्या समस्येची नीट माहिती करून घेतल्यावर ती सोडविण्याकरता कायद्याच्या चौकटीत काही उपायच नाही आहे असे आपल्या कधीकधी लक्षात येते.

मग मी काय करू ?

सर्वप्रथम, एखाद्या कायद्यामुळे, की सरकारच्या एखाद्या धोरणामुळे ही अडचण निर्माण झाली आहे त्याचा शोध घ्या. जर का एखाद्या सरकारी आदेशामुळे किंवा धोरणामुळे तुमचा हक्क डावलला जात असेल तर तो आदेश मागे घेऊन सरकार तुमच्यावरील अन्यायाचे निराकरण अगदी सहजरीत्या करू शकते. किंबहुना, शासनयंत्रणेतील कार्यकारी संस्थेचे ते कर्तव्यच आहे. मात्र, समस्येच्या मुळाशी एखादा कायदा असेल, किंवा कायदाच अस्तित्वात नाही म्हणून समस्या उद्भवत असेल, तर मग कायदा बदलावा लागतो किंवा नवीन कायदा करावा लागतो. त्यामुळे, प्रकरण विधिमंडळाच्या कार्यक्षेत्रात जाते.

नवीन कायदा बनवणे, अस्तित्वात असलेल्या कायद्यात सुधारणा करणे ह्या करता तुम्हाला सर्वपक्षीय आमदार अथवा खासदारांकडे जावे लागेल, जेणेकरून सर्वपक्षीय सहकार्यानि विधिमंडळातील प्रक्रिया सुलभपणे पार पडेल.

सुयोग्य कायदा अस्तित्वातच नसेल अथवा प्रचलित कायदातील तरतुदींमुळे तुमच्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन होत असेल, तर असा कायदा असंवैधानिक म्हणून घोषित करण्याची याचिका घेऊन तुम्ही उच्च अथवा सर्वोच्च न्यायालयाचे दरवाजेही ठोठावू शकता. अशा वेळेस, ही न्यायालये शासनयंत्रणेला काही मार्गदर्शक तत्वे घालून देऊन त्या कायदांच्या अंमलबजावणीला शिस्तही लावून देऊ शकतात.

लक्षात ठेवा, संबंधित विषय राज्याच्या कक्षेत येतो, की केंद्राच्या ? हे शोधून काढावे लागेल. त्यानुसार आमदारांशी बोलायचे, की खासदारांशी हे ठरवावे लागेल.

सरकारी आदेश रद्दबातल करून जर का समस्या सुटणार असेल, तर सरकारकडे अर्ज करून किंवा दबाव आणून तसे करून घेता येऊ शकते. त्याकरताही, निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींकडे जाऊन त्यांची मदत घेता येते, जेणेकरून नागरिकांचे हक्क व अधिकार अबाधित राहतील.

कानमंत्र

कायदा बनविणे अथवा त्यात योग्य ते बदल करवून घेणे ही एक फार मोठी व किचकट प्रक्रिया आहे. सहसा, ह्या प्रक्रियेला खूप वेळ लागतो.

विभाग-ग

सार्वजनिक कृती

समाजात आपल्या आजूबाजूला घडणाऱ्या घटनांवर बऱ्याच प्रकारे प्रतिक्रिया उमटत असतात. समाजातील काही घटक त्यावर काही कृतीही करत असतात. पण ह्या सगळ्यांच्या बरोबरीने सामान्य नागरिकांनीही पुढे येऊन ठोस कृती करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे, समस्या ठळकपणे पुढे येते व तिच्या निराकरणाची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे त्यांच्यावर दबावही येतो. तक्रारी नोंदविणे, माहितीचा अधिकार कायद्याखाली अर्ज करणे, निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींकडे जाणे व पाठपुरावा करणे अशा अनेक प्रकारे नागरिक पुढाकार घेऊ शकतात.

लोकसहभागाची काही लोकप्रिय तंत्रे

समाजात जागृती करणे: आपण हाती घेतलेली समस्या लोकांपर्यंत पोचवणे आवश्यक आहे. त्याकरता, जाहीर सभा, कार्यशाळा वगैरे मार्ग अवलंबता येतात. पत्रकं छापणे, भित्तिपत्रकं (पोस्टर्स) चिकटवणे, सोप्या शब्दात समस्येची माहिती देणाऱ्या पुस्तिका छापून त्या लोकांमध्ये वाटणे वगैरे मार्गांनीही लोकांपर्यंत चांगल्याप्रकारे पोचता येते. चित्रफीती किंवा पथनाट्ये हे तर अनेकदा यशस्वी ठरणारे प्रकार आहेत. माहितीचा अधिकार कायद्याखाली माहिती मिळवून मग ती अशाप्रकारे लोकांपर्यंत पोचवता येते.

समस्येशी संबंधित सर्व व्यक्ती व सर्व घटक अशा सर्वांशी सल्लामसलत करणे आवश्यक ठरते. तसेच, योग्य ती माहिती निर्णयक्षम लोकांपर्यंत पोचवणेही गरजेचे आहे.

धरणे, सभा इत्यादींच्या साहाय्याने जनसंघटन करता येते व सरकारही मग आपल्याकडे लक्ष देते.

सध्याचे युग हे प्रसिद्धी माध्यमांचे युग आहे. माध्यमांचा सुयोग्य उपयोग करून घेणे ज्याला जमले त्याने अर्धी लढाई जिंकली असे म्हणता येईल. त्यामुळे, माध्यमांमार्फत आपले म्हणणे नीटपणे मांडता आले पाहिजे, जेणेकरून लोकांपर्यंत तर पोचता येतेच, पण आपला मुद्दा सतत चर्चेत राहिल्यामुळे दबावही तयार होतो. मात्र, आपले म्हणणे लोकांपर्यंत नेण्यामध्ये माध्यमांनाही रस असणे आवश्यक आहे. त्याकरता, माध्यमांकडे जाताना विविध कागदपत्रे, सरकारी आदेश, संबंधित अहवाल, तक्रारीचे तपशील, आकडेवारी असे सर्व तपशील आपल्याजवळ असावेत.

लक्षात ठेवा: इथे माध्यमे म्हणजे वर्तमानपत्रे, टेलिव्हिजन तसेच फेसबुक, ट्विटर वगैरे सोशल मिडियाचे प्रकार अध्याहत आहेत.

पुरेशी माहिती हाती आली आणि ती लोकांपर्यंत पोचली, की मग टप्पा येतो तो जनसुनवाईचा (सोशल ऑडिट). जनसुनवाईमुळे लोकांचा सहभाग प्रस्थापित होतो. आणि काही गैरप्रकार घडले असतील तर ठळकपणे चारचौघांमध्ये उघड होतात. तुम्ही हाती घेतलेल्या समस्येवर अन्य काही गटही काम करत असतील, तर शक्यतो सर्वांनी एकत्र येऊन काम करणे अधिक फायद्याचे ठरते.

कानमंत्र

तुमच्या लढ्यात माध्यमांना सहभागी करून घ्या:

- लेख लिहा
- तुम्ही करत असलेल्या चळवळीचा वृत्तांत वर्तमानपत्रांमधून येऊ द्या.
- टेलिव्हिजनवर होणाऱ्या चर्चेत त्यात सहभागी व्हा.

परिशिष्ट-१

कायद्यांच्या योग्य अंमलबजावणीकरता जनतेने केलेल्या चळवळीची काही उदाहरणे

१. गुरगावमधील 'मलबा हटाव' आंदोलन

मे, २०१३मध्ये आम्ही गुरगाव येथे एक शिबीर घेतले होते. त्या शिबिराच्या अंती एका 'मलबा हटाव समिती'ची स्थापना करण्यात आली होती. मलबा म्हणजे इमारतींच्या बांधकामांदरम्यान तयार होणारा विटा, सिमेंट, वाळू इत्यादींचा बनलेला कचरा. या समितीत साधारण १० लोक होते. गुरगावमध्ये अशा प्रकारचा मलबा एकत्र करून मग त्याची योग्यरितीने विल्हेवाट लावण्याची कोणतीही सुविधा उपलब्ध नव्हती. त्यामुळे, लोकांनी ही समस्या हाती घेण्याचे ठरविले. या समितीने या कामाची जबाबदारी सर्वप्रथम गुरगाव नगरपालिकेची असल्याची खातरजमा करून घेतली. त्यानंतर, लोकांनी नगरपालिकेच्या संकेतस्थळावर जाऊन तिथून माहिती घेण्याचा प्रयत्न केला असता, नगरपालिकेने आधीच २०१२साली ह्या कामाकरता एक निविदा काढला असून भूखंडही निश्चित केला आहे, अशी माहिती समोर आली. पण प्रत्यक्षात त्या प्रकल्पावर काही काम सुरु झाले, की नाही याबद्दल मात्र तिथे काहीच माहिती उपलब्ध नव्हती. समितीने दोन पावले उचलली.

अ) मलबा गोळा करणे व त्याची विल्हेवाट लावणे याकरता कोणते भूखंड देण्यात आले आहेत ह्याची माहिती मागण्याकरता नगरपालिकेकडे माहितीचा अधिकार कायद्यांतर्गत अर्ज करण्यात आला.

आ) त्याच वेळी, मलब्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या समस्यांचे तपशील देणारी एक तक्रार नगरपालिकेकडे दाखल करण्यात आली. विल्हेवाट लावण्याची प्रक्रियाही लवकरात लवकर करण्यात यावी असाही आग्रह त्या तक्रारीत नमूद करण्यात आला. ह्यासंबंधी काढण्यात आलेल्या निविदेचे पुढे काय झाले, काम किती पुढे गेले याचा आढावा घेण्याकरता नगरपालिकेच्या अधिकाऱ्यांसोबत एक बैठकही घेण्यात आली.

या बैठकीत अधिकाऱ्यांनी सांगितले की, ह्या कामाकरता जो भूखंड देण्यात आला होता, तिथे पर्यावरणीय मंजूरी मिळणे आवश्यक होते. त्याकरता संबंधित खात्याकडे त्वरित अर्ज करू व पर्यायी भूखंडांचीही निश्चिती लवकरात लवकर करू असे आश्वासन अधिकाऱ्यांनी दिले. पर्यायी भूखंड निवडण्याकरता ज्या ज्या विभागांचा संबंध असेल त्या सर्व विभागांमधील अधिकाऱ्यांची एक समिती स्थापन करण्यात येईल असेही आश्वासन अधिकाऱ्यांनी दिले. ह्या सर्व चर्चेचे व्यवस्थितरीत्या टिपण काढले गेले व त्याची प्रत अधिकाऱ्यांना दिली गेली. यानंतर खालील पद्धतीने प्रकरणाचा पाठपुरावा करण्यात आला:

अ) पर्यायी भूखंडांच्या निवडीकरता स्थापण्यात आलेल्या समितीच्या कामकाजाचे इतिवृत्त नगरपालिकेकडून मागण्यात आले. (ह्याकरता माहितीचा अधिकार कायद्याखाली परत वेगळा अर्ज करत बसावे लागले नाही.)

आ) चौकशीअंती असे समजले की, गुरगाव नगरपालिकेचे आयुक्त, हरयाणा राज्याच्या शहरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांशी संबंधित असलेल्या खात्याच्या अंकित असतात. त्यामुळे, चंडीगढ येथील या खात्याच्या कार्यालयातही एक तक्रार दाखल करण्यात आली.

हे सगळे होत असताना, 'पर्यायी भूखंडांची निवड अद्याप व्हायची आहे व काम सुरु आहे.', असे उत्तर माहिती अधिकारांतर्गत दाखल केलेल्या अर्जाच्या उत्तरात मिळाले.

सर्व लेखी तक्रारी, माहितीचा अधिकार कायद्याखाली मिळालेली उत्तरे, बैठकींची इतिवृत्ते वगैरे सर्व कागदपत्रांच्या प्रती स्थानिक प्रसिद्धी माध्यमे व हिंदुस्तान टाईम्ससारख्या वृत्तपत्रांकडे पाठविण्यात आल्या. टाईम्स ऑफ इंडियाच्या गुरगाव आवृत्तीत ह्या प्रकरणाशी संबंधित तब्बल ६ बातम्या छापून आल्या. जनसमितीतर्फे या मुद्द्यावर लोकांमध्ये जागरूकता वाढविण्याकरता शाळा व स्थानिक पातळीवरील इतरही व्यासपीठांद्वारे मोहीम हाती घेण्यात आली होती.

काम चालू राहिले. सप्टेंबर २०१३पर्यंत नगरपालिकेने पर्यावरणीय मंजूरीकरता अर्ज केला होता व तीन पर्यायी भूखंडांची निवडही पूर्ण झाली होती. सर्व संबंधित कागदपत्रांच्या प्रती मलबा हटाव समितीकडे उपलब्ध आहेत. आवश्यक तेवढी जमीन सर्व सोपस्कार होऊन ह्या कामाकरता दिली जात नाही तोपर्यंत प्रकरणाचा पाठपुरावा करत राहून दबाव कायम ठेवण्याचा जनसमितीचा निर्धार आहे. प्रकरणाची तड संथ गतीने लागेल याची जाणीव लोकांना आहेत. परंतु, त्यांनी पुढाकार घेतला नसता तर या प्रकरणे इतकाही वेग घेतला नसता याचीही खात्री त्यांना आहे.

मलबा हटाव समितीमधील एका सदस्याची प्रतिक्रिया अगदी बोलकी आहे, सहसा एखादी समस्या असेल तर आम्ही त्याबद्दल तक्रार जरूर करतो, पण स्वतः पुढे येऊन काहीही करत नाही. फारच त्रास होत असेल तर नगरपालिकेत ओळख काढून त्या व्यक्तीकडे मदत मागतो. पण आता माहिती गोळा करणे, पाठपुरावा करणे, दबाव आणणे वगैरे मार्गांचा उपयोग करून नागरी प्रशासनाला खर्चा अर्थाने साथ देऊन समस्या कशा सोडवायच्या याच उत्तम शिक्षण आम्हाला मिळत आहे.

२. बालशिक्षण हक्क कायदा, २००९चा वापर

फिरोझ अलीला ७ वर्षे व ११ वर्षे वयाची दोन अपत्ये आहेत. ते नुकतेच कटकहून कलकत्त्याला राहावयास आले. मुलांच्या शाळेकरता ते पी. जे. पब्लिक स्कूल नामक एका शाळेत चौकशीकरता गेले. तिथे शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी त्यांच्याकडे मुलांच्या प्रवेशाकरता प्रत्येकी ५०,००० रुपयांची मागणी केली. शाळा प्रवेश शुल्क म्हणून इतकी मोठी रक्कम मागू शकत नाही याची फिरोझ अलींना जाणीव होती. पण आता याविरुद्ध कुठे दाद मागावी याविषयी त्यांना काहीच कल्पना नव्हती. आणि मुलांचे शिक्षण तर महत्त्वाचे होतेच.

२००९ साली अंमलात आलेल्या बालशिक्षण हक्क कायदा, २००९द्वारे प्रवेश देण्याच्या बद्दल्यात अशा प्रकारचे शुल्क घेण्यावर बंदी घालण्यात आली आहे. या कृत्यापायी मागितलेल्या रकमेच्या

दहापट रकमेचा दंड शाळेला करता येण्याची तरतूदही या कायद्यात आहे. कायद्याच्या कलम-३२अन्वये तक्रार दाखल करण्याकरता फिरोझ अलीनी खालील बाबींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे.

- सर्वप्रथम स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडे (ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषद अथवा नगरपालिका) लेखी तक्रार करणे आवश्यक आहे. कोणाकडे तक्रार करायची याचे तपशील सरकारने वेळोवेळी प्रसृत केलेले असतात.
- संबंधित संस्थेने तीन महिन्यांच्या आत तक्रारीवर योग्य ती कारवाई करण्याचे बंधन तिच्यावर आहे. त्याकरता, दोन्ही बाजूंचे म्हणणे ऐकून घेणेही बंधनकारक आहे.
- स्थानिक प्रशासनाने दिलेल्या निर्णयावर संबंधित राज्यातील 'लहान मुलांच्या हक्कांच्या संरक्षणार्थ' असलेल्या आयोगाकडे किंवा असा आयोग अस्तित्वात नसल्यास शिक्षण अधिकार संरक्षण आयोगाकडे दाद मागता येते.
- गट, जिल्हा अथवा राज्य पातळीवरील शिक्षण खात्याच्या कार्यालयांमध्येही तक्रार नोंदविता येते.
- शाळेच्या व्यवस्थापनाच्या देखरेखीकरता असलेल्या शिक्षक, पालक व स्थानिक प्रशासन इत्यादींच्या प्रतिनिधींच्या समितीकडेही तक्रार नोंदविता येते.

कायद्यांमध्ये बदल घडवून आणण्याकरता अथवा नवीन कायदे बनविण्याकरता झालेल्या जनआंदोलनांची काही उदाहरणे

१. माहितीचा अधिकार कायद्याची जन्मकथा

१९९६साली नॅशनल कॅम्पेन फॉर पीपल्स राईट टू इन्फॉर्मेशन (एनसीपीआरआय) नामक एका संस्थेची स्थापना झाली. सामाजिक कार्यकर्ते, पत्रकार, वकील, व्यावसायिक, निवृत्त सरकारी अधिकारी, शिक्षण क्षेत्रातील नामवंत व्यक्ती अशा अनेकविध प्रकारच्या व्यक्तींनी एकत्र येऊन या संस्थेची उभारणी केली होती. नागरिकांना माहिती मिळविण्याचा अधिकार असावा व तो त्यांच्या मूलभूत हक्कांचाच भाग असावा अशी या सर्वांची धारणा होती. त्याकरता नागरिकांच्या ह्या हक्काची विधिवत जपणूक होण्याकरता संपूर्ण देशात योग्य तो कायदा अस्तित्वात यावा ह्या करता चळवळ उभारणे, हे ह्या संस्थेच्या मुख्य उद्दिष्टांपैकी एक महत्वाचे उद्दिष्ट होते.

ह्या दिशेने सुरुवात करायची म्हणून संस्थेने, प्रेस कौन्सिल ऑफ इंडियाच्या सहकार्याने प्रस्तावित कायद्याचा मसुदा बनवून सर्वासमोर ठेवला. समाजातील अनेक घटकांमध्ये या मसुद्यावर सखोल चर्चा होऊन त्यात सुधारणा होत गेल्या. त्यातून तयार झालेला अंतिम मसुदा १९९६साली सरकारसमोर ठेवला गेला. सरतेशेवटी, २००२मध्ये, फ्रीडम ऑफ इन्फॉर्मेशन ह्या नावाने हे विधेयक सरकारने संसदेसमोर मांडले. पण १९९६साली जनतेच्या वतीने सरकारकडे पाठविलेल्या मसुद्याच्या मानाने ह्या विधेयकातील तरतुदी फारच मामुली होत्या. दरम्यानच्या काळात, एनसीपीआरआयतर्फे राज्य पातळीवर अशा प्रकारचा कायदा यावा या उद्देशाने कर्नाटक, दिल्ली, राजस्थान वगैरे भागात प्रयत्न चालूच होते.

२००४मध्ये विधेयकात काही महत्वाच्या सुधारणा करण्याचा प्रस्ताव नॅशनल अँडव्हायसरी कौन्सिल समोर ठेवला. २००२मध्ये पारित झालेल्या कायद्याला अधिक सशक्त आणि परिणामकारक बनविण्याच्या हेतूने नागरी कृती कार्यक्रम चालविणाऱ्या विविध संस्थांशी सहामसलत करून ह्या सुधारणांचा मसुदा तयार करण्यात

आला होता. शिवाय, त्या वेळेस सत्तेवर असणाऱ्या संयुक्त पुरोगामी आघाडीच्या किमान कार्यक्रमपत्रिकेतही 'माहितीचा अधिकार कायदा अधिकाधिक पुरोगामी बनविणे, जनसहभाग वाढविणे, त्याला एक ठोस भूमिका प्राप्त करून देणे' ह्या मुद्द्याचा समावेश असण्याची पार्श्वभूमीही ह्या सर्व घडामोडींना होतीच.

नॅशनल अँडव्हायसरी कौन्सिलने ह्यातील बहुतेक सर्व सूचना स्वीकारल्या व पुढील कारवाईसाठी पंतप्रधानांकडे सुपूर्द केल्या. याच तरतुदींच्या आधारे सरकारने २२ डिसेंबर २००४रोजी राईट टू इन्फॉर्मेशन नावाचे विधेयक संसदेसमोर मांडले.

परंतु, संसदेसमोर आलेल्या विधेयकातही अनेक त्रुटी होत्या. यातील सर्वात महत्वाची त्रुटी म्हणजे, एनसीपीआरआयने प्रस्तावित केल्याप्रमाणे हा कायदा संपूर्ण देशभरात लागू न होता, फक्त केंद्र सरकारच्या अखत्यारीतील यंत्रणेलाच लागू होणार होता. लोकांमध्ये ह्या मुद्द्यावरून तीव्र पडसाद उमटले व शेवटी सरकारला नमते घ्यावे लागले. विधेयक संसदेची स्थायी समिती व मंत्रिमंडळाच्या विशेष समितीकडे पाठविण्यात आले.

स्थायी समितीने एनसीपीआरआयला आपले म्हणणे व त्याच्या समर्थनार्थ पुरावे पेश करण्याची संधी दिली व शेवटी बहुतेक सर्व सुधारणा मान्य केल्या. स्थायी समिती व मंत्रिमंडळाच्या विशेष समितीने सुचविलेल्या शंभराहून अधिक सूचनांचा समावेश करत, संसदेच्या अधिवेशनात कायदा पारित झाला. कायदा संपूर्ण देशात लागू झाला ही सर्वात महत्वाची बाब. हा कायदा १३ ऑक्टोबर २००५पासून संपूर्ण देशात लागू झाला.

२. कामाच्या ठिकाणी होणारी लैंगिक छळवणूक

कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांची लैंगिक छळवणूक होत असताना दिसून येते. या छळवणुकीचे रूप वेगवेगळे असते. उदाहरणार्थ, तिच्या दिसण्यावरून किंवा कपड्यांवरून शेरबाजी होते. त्यांना सहकार्यांकडून अश्लील विनोद पाठविले जातात किंवा स्पर्श करण्याचे प्रयत्न होतात. काही टोकाच्या घटनांमध्ये त्यांचा पाठलाग झालेला दिसून येतो किंवा नोकरीत बढती देण्याकरता त्यांच्या वरिष्ठांकडून लैंगिक अपेक्षा पूर्ण करण्याची मागणी देखील होते. अशा घटनांमुळे स्त्रियांना कामाच्या ठिकाणी धोका उत्पन्न होतो. त्याचा परिणाम त्यांच्या कामावर तर होतोच, पण त्यांचे शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्यही बिघडते. तक्रार केली तर नोकरी जाईल किंवा डावलले जाईल ह्या भितीने त्या सहसा तक्रारही करू शकत नाहीत. तक्रारखोर, भांडकुदळ असा शिक्षा बसण्याची भितीही असतेच. कित्येकदा तर, 'तूच चुकीचं वागली असशील', असाही आरोप सहन करावा लागतो. पोलिसात जाणे तर याहून अवघड. परिणामस्वरूप, बहुतेक स्त्रिया एक तर हा त्रास निमूटपणे सहन करून तडजोड करून जगायला शिकतात किंवा नोकरी सोडतात.

ही समस्या सार्वत्रिक आहे. सरकारी, कॉर्पोरेट, गैरसरकारी स्वयंसेवी संस्था, घरांमध्ये काम करणाऱ्या मोलकरणी, दुकाने वा हॉटेलमध्ये काम करणाऱ्या स्त्रिया अशा सर्वच थरांतील महिलांना हा त्रास सहन करावा लागतो.

समरयेवर काम कसे सुरु झाले ?

भंवरी देवी ही दलित महिला, राजस्थान सरकारच्या महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमात गाव पातळीवरील कार्यकर्ती म्हणून सहभागी झालेली होती. १९९२साली, तथाकथित 'उच्चवर्णीय' समाजातील तीन जणांनी, त्यांच्या कुटुंबातील अल्पवयीन मुलीचा विवाह भंवरी देवीमुळे होऊ न शकल्याचा सूड म्हणून, तिच्यावर सामूहिक बलात्कार केला. ह्या प्रकरणात पोलिसात तक्रारही केली गेली पण खालच्या कोर्टात सर्व आरोपी निर्दोष सुटले. त्यानंतर, राजस्थानात महिलांच्या हक्कांसाठी लढणाऱ्या 'विशाखा' नामक संघटनेने या प्रकरणात लक्ष घातले. कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचे होणारे लैंगिक शोषण व त्यांची सुरक्षितता हे अत्यंत महत्त्वाचे मुद्दे असल्यामुळे त्यांनी ते लावून धरले. तसे बघता, विनयभंग अथवा शिवीगाळ किंवा शारीरिक छळ हे सर्वच प्रकार भारतीय दंडविधान संहितेनुसार गुन्हे ठरतात. पण त्याअंतर्गत होणारी शिक्षा फारच कमी आहे, शिवाय बहुतेक महिला तर तक्रारही करत नाहीत. त्यावरही महिलांनी तक्रार केलीच तर पोलीस चौकशीकरता कार्यालयात येतात आणि मग नंतर त्या महिलेवर नोकरी सोडण्याकरता दबाव येतो.

उपाय

या समरयेवर काही तरी कायदेशीर उपाय असणे आवश्यक आहे, कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळापासून स्त्रियांची सुटका होणे गरजेचे आहे ह्या विचाराने विशाखा व अन्य संघटना एकत्र आल्या. कामाच्या ठिकाणी महिला सुरक्षित राहतील व त्यांचा लैंगिक छळ होणार नाही ह्याची जबाबदारी तेथील व्यवस्थापनावर असावी. पीडित महिलांना पोलिसांकडे जाण्यावाचून गत्यंतर नव्हते. केवळ लैंगिक छळाशी संबंधित असा कोणताही कायदा अस्तित्वात नव्हता. तक्रारदार महिलेला कामावरून कमी करण्यापासून व्यवस्थापनाला रोखेल अशी कोणतीही कायदेशीर तरतूद अस्तित्वात नव्हती.

घटनेच्या कलम-१४,१९(१)(छ) व २१अन्वये, कामकाजी महिलांना मिळालेल्या मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी व्हावी ह्याकरता ह्या सर्व संघटनांनी एकत्र येऊन न्यायालयात एक याचिका दाखल केली. प्रचलित कायद्यांमध्ये त्रुटी होत्या, म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाने महिलांच्या संरक्षणाकरता व लैंगिक छळ रोखण्याकरता काही मार्गदर्शक तत्त्वे आखून द्यावीत असे त्यांचे म्हणणे होते. हा खटला 'विशाखा' या नावानेच प्रसिद्ध आहे. (विशाखा व इतर वि. राजस्थान राज्य व इतर. IR1997SC3011).

१९९७साली, सर्वोच्च न्यायालयाने 'महिलांना सन्मानपूर्वक व सुरक्षित वातावरणात काम करता येण्याचा हक्क आहे व लैंगिक छळामुळे त्यांच्या या हक्काची पायमल्ली होते' असे म्हणाले. महिलांना कामावर ठेवताना त्यांचा लैंगिक छळ न व्हावा ह्याकरता कोणत्या बाबींची दक्षता घेतली पाहिजे आणि तो झालाच तर गुन्हेगारांवर कशी कारवाई झाली पाहिजे ह्या मुद्द्यांवर काही मार्गदर्शक तत्त्वे आखून दिली.

एप्रिल २०१३ मध्ये, प्रोटेक्शन ऑफ वुमन फ्रॉम सेक्शुअल हॅरेसमेंट अॅट द वर्कस्पेश हा कायदा संसदेने पारित केला व त्यावर लगोलग राष्ट्रपतींची स्वाक्षरी देखील झाली. तो प्रत्यक्षात लागू झाला नोव्हेंबर २०१३मध्ये.

३. माहिती अधिकाराच्या कायद्यात सुधारणा करण्याचा प्रस्ताव संसदेत पारित होण्यापासून रोखण्यास नागरिकांनी केलेला विरोध

एखाद्या विधेयकाला सर्वच राजकीय पक्षांचा संपूर्ण पाठिंबा असण्याची दुर्मिळ घटना ह्या प्रकरणात बघायला मिळाली. म्हणजे, नागरिकांच्या एका गटाने अथक परिश्रम करून ह्या विधेयकाला नामोहरम करेपर्यंत तरी तसेच वाटत होते. २००७साली पारित झालेल्या माहितीचा अधिकार कायद्यातील काही बदल करण्याकरता हे नवीन विधेयक संसदेसमोर सादर केले गेले होते. ३ जून रोजी, सर्व राजकीय पक्ष या कायद्याच्या कक्षेत येत असल्याचा महत्त्वपूर्ण निकाल न्यायालयाने दिला होता. त्या पार्श्वभूमीवर हे प्रकरण सुरु झाले होते. या निकालाला छेद देण्याच्या हेतूने सरकारने, राजकीय पक्षांना ह्या कायद्याच्या कक्षेबाहेर ठेवण्याकरता हे विधेयक आणले. एनसीपीआरआय ह्या नागरिकांच्या संघटनेने या बदलाला विरोध केला. सर्व राजकीय पक्ष स्वतःच्या संरक्षणार्थ एकत्र आलेले असताना, नागरिकांचा लढा फारसा यशस्वी होणार नाही असेच काहीसे चित्र होते. मात्र, या संघटनेने वृत्तपत्रांमध्ये लेखन, दूरदर्शनवरील चर्चांमध्ये सहभाग अशा विविध मार्गांनी लोकांमध्ये जाऊन आपले म्हणणे मांडले. चेन्ज.ऑर्ग नावाच्या संघटनेच्या सहकार्याने जनाधार सिद्ध करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी एक स्वाक्षरी मोहीम सुरु केली. एक लाख स्वाक्षऱ्या जमा झाल्यावर त्यांनी प्रत्येक राजकीय पक्षासमवेत वेगवेगळी बैठक केली. पंतप्रधान व त्यांच्या कार्यालयातील त्यांचे विविध सहकारी ह्यांनाही ते जाऊन भेटले. अन्य अनेक संघटनांबरोबर समन्वय साधून त्यांनाही ह्या प्रस्तावित बदलांविरोधात उभे राहण्यास त्यांनी उद्युक्त केले. हळूहळू, बिजू जनता दल व तृणमूल काँग्रेसच्या काही सदस्यांनी बदलाला वैयक्तिक पातळीवर विरोध केला व विधेयक आणखी चर्चेसाठी आणि विचारासाठी संसदेच्या स्थायी समितीकडे पाठविण्याची शिफारस केली. याशिवाय एनसीपीआरआयने सोशल मिडियामध्ये कार्यरत असलेल्या काही संघटनांच्या सहकार्याने ट्विटरसारख्या माध्यमांद्वारे काही खासदारांनाही आपल्या कामात सहभागी करून घेतले. कालांतराने, बिजू जनता दल व तृणमूल काँग्रेसमधील खासदारांनी आपापल्या पक्षांतर्गत काम करून आपल्या पक्षाची भूमिका विधेयक विरोधी करण्याची कामगिरी बजावली. हे विधेयक संसदेसमोर येण्याच्या आदल्या दिवशी भारतीय जनता पक्षाच्या खासदारांनीही विधेयक असंवैधानिक असल्याची भूमिका घेतली. सरतेशेवटी, विधेयक स्थायी समितीकडे पाठविण्यात आले, आणि संसदेसमोर सादर झालेच नाही.

परिशिष्ट-२

तक्रार व माहितीचा अधिकार कायद्याखाली करावयाच्या अर्जाचे नमुने

१. तक्रारीचा नमुना

तारीख

प्रति,

नाव, पद, कार्यालयाचे नाव व पत्ता

विषय: केवळ एका ओळीत

महोदय/महोदया,

पहिला परिच्छेद: स्वतःबद्दल थोडेसे. नाव, कुठले वगैरे.

दुसरा परिच्छेद: समस्या विशद करा.

तिसरा परिच्छेद: संबंधित अधिकाऱ्याकडून तुम्हाला कोणत्या कारवाईची अपेक्षा आहे त्यासंबंधी लिहा आणि सोबत मुदतीचाही उल्लेख करा.

चौथा परिच्छेद: हा मुद्दा सामाजिक हिताच्या दृष्टीने कसा काय महत्त्वाचा ठरतो याबद्दल लिहा. कायदे, नियम, मार्गदर्शक तत्त्वे ह्यांबद्दल नेमके लिहा. गरज असल्यास घटनेच्या कलमांचे तपशीलही द्या.

पाचवा परिच्छेद: लेखी उत्तर लवकरात लवकर मागा. ठोस आश्वासनांची अपेक्षा व्यक्त करा. मुदत घालून द्या.

सहावा परिच्छेद: समारोप.

नाव व स्वाक्षरी (एकापेक्षा जास्त व्यक्तीही तक्रारदार असू शकतात).

कागदपत्रे जोडलेली असल्यास त्यांची यादी.

प्रती ज्यांना देण्यात येतील त्यांची यादी.

२. माहितीचा अधिकार कायद्याखाली करावयाच्या अर्जाचा नमुना

प्रति,
सार्वजनिक माहिती अधिकारी,
विभागाचे नाव

महोदय/महोदया,

१. अर्जदाराचे संपूर्ण नाव:
२. पत्ता:
३. हव्या असलेल्या माहितीचा विषय:
४. माहिती कोणत्या कालखंडातील आहे ?
५. हव्या असलेल्या माहितीबद्दलचा तपशील:
६. माहिती पोस्टाने हवी आहे, की स्वतः जाऊन घेणार आहात ?:
७. पोस्टाने हवी असल्यास साधे, रजिस्टर्ड, की स्पीड पोस्ट ?:
८. अर्जदार दारिद्र्य रेषेखाली आहे का ?:

तारीख:

स्थळ:

स्वाक्षरी:

३. दाखल केलेल्या तक्रारीबद्दल जाणून घेण्याकरता माहिती अधिकाराखाली अर्ज

परिशिष्ट-अ

माहितीचा अधिकार कायदा, २००९अन्वये करण्यात येत असलेला अर्ज (नियम-३ पहा)

प्रति,
सार्वजनिक माहिती अधिकारी,
विभागाचे नाव

१. अर्जदाराचे संपूर्ण नाव

२. पत्ता

३. हव्या असलेल्या माहितीचा विषय: दाखल केलेल्या तक्रारीबाबत (प्रती जोडलेल्या आहेत)

४. माहिती कोणत्या कालखंडातील आहे? दिनांक ____ पासून सदर अर्जाचे उत्तर मिळेपर्यंत

५. हव्या असलेल्या माहितीबद्दलचा तपशील: कृपया खालील माहिती पुरवा.

अ. प्रत्येक तक्रारीवर झालेल्या कारवाईचे तपशील. (फाइल नोटिग्ससह)

आ. काहीच कारवाई झाली नसेल अथवा अंशिक कारवाई झाली असेल तर त्याची कारणे

इ. काहीच कारवाई झाली नसेल अथवा अंशिक कारवाई झाली असेल तर कारवाईची जबाबदारी ज्याच्यावर/जिच्यावर आहे त्या अधिकाऱ्याचे नाव, पद व संपर्क क्रमांक इत्यादी माहिती घावी.

ई. कारवाई न केल्याबद्दल अथवा पुरेशी कारवाई न केल्याबद्दल संबंधित अधिकाऱ्यांवर अथवा कंत्राटदारांवर काय कारवाई केली गेली आहे त्याचे तपशील. (फाइल नोटिग्ससह)

उ. तक्रारीवर कारवाई करण्याबाबत काय विचार केला आहे?

ऊ. संबंधित विषयावर उपरोक्त तपशिलांव्यतिरिक्त अन्य कोणतीही माहिती उपलब्ध असल्यास तीसुद्धा देण्यात यावी.

महोदय/महोदया,

कृपया नोंद घ्यावी:

१. मागत असलेल्या माहितीसंबंधी फार जास्त कागदपत्रे असतील तर, मी स्वतः (माहितीचा अधिकार कायद्याच्या कलम-२(ज) व ७(९)अन्वये आपल्या सोयीची वेळ ठरवून तुमच्या कार्यालयात येऊन ती कागदपत्रे बघण्यास तयार आहे.
२. मी मागत असलेली माहिती देण्यास तुमचा नकार असल्यास, नकाराचे कारण व कलम-८(१)खालील कोणत्या मुद्यावरून तुम्ही तसे करत आहात याचे तपशील देणे आवश्यक आहे. माहितीचा अधिकार कायद्याच्या कलम-७(८)(१) व कलम-१९(५) मधील तरतुदीद्वारे असे करणे बंधनकारक आहे.
३. हव्या असलेल्या माहितीतील काही भाग दुसऱ्या खात्याकडे उपलब्ध असल्यास, माझा अर्ज त्या खात्याकडे पाठवून मला तातडीने तसे लेखी कळवावे. अर्ज कोणत्या विभागाकडे पाठविण्यात आला आहे त्याचेही नाव नमूद करावे. पाहा: कलम-६(३)(२).
४. हवी असलेली माहिती एखाद्या फाइलमधून काढून घ्यावी लागणार असल्यास, माहितीचा अधिकार कायद्याच्या कलम-२(ज)(२)अन्वये तसे करावे.
५. माहिती पोस्टाने हवी आहे की स्वतः जाऊन घेणार आहात?: पोस्टाने
६. पोस्टाने हवी असल्यास साधे, रजिस्टर्ड की स्पीड पोस्ट?: रजिस्टर्ड ए डी
७. अर्जदार दारिद्र्य रेषेखाली आहे का?: हो किंवा नाही

तारीख:

स्थळ :

अर्जदाराची स्वाक्षरी

(तुम्ही ज्या विभागाला अथवा कार्यालयाला माहितीची मागणी करत आहात ते ज्या राज्यात असेल त्या राज्याच्या नियमाप्रमाणे शुल्क भरावे व त्याची पावती जोडावी. उदा. महाराष्ट्रात १० रुपयांचा कोर्ट फी स्टॅम्प अर्जावर लावावा लागतो. पण प्रत्येक राज्याचे व विभागाचे नियम वेगवेगळे असू शकतात.)

<http://box.net/HandyRTIFormats>

<http://tinyurl.com/4RTIForms>

४. फाइलमधील मजकूर वाचण्याकरता माहितीचा अधिकार कायद्याखाली करावयाच्या अर्जाचा नमुना
परिशिष्ट अ
माहितीचा अधिकार कायदा, २००९ अन्वये नियम ३ व कलम-२(अ)(१)

प्रति,
सार्वजनिक माहिती अधिकारी,
विभागाचे नाव

महोदय/महोदया,

१. अर्जदाराचे संपूर्ण नाव:

२. पत्ता, दूरध्वनि क्रमांक, इ-मेल आयडी:

३. हव्या असलेल्या माहितीचा विषय: विषयाशी संबंधित फाइलमधील मजकुराचे अवलोकन

४. माहिती कोणत्या कालखंडातील आहे?: दिनांक _____ पासून सदर अर्जाचे उत्तर मिळेपर्यंत

५. हव्या असलेल्या माहितीबद्दलचा तपशील :

मला, माहितीचा अधिकार कायदा, २००९च्या कलम-२(क्ष)(ळ)अन्वये ह्या विषयाशी संबंधित फाइलमधील मजकुराचे अवलोकन करावयाचे आहे. त्याकरता मी तुमच्या कार्यालयात कधी यावे ह्याची माहिती मला दूरध्वनी व इ-मेलद्वारे कळवण्यात यावी. या करता जे काही शुल्क सदर कायद्याद्वारे निर्धारित केले आहे ते मी भरेन.

६. माहिती पोस्टाने हवी आहे की स्वतः जाऊन घेणार आहात?: पोस्टाने

७. पोस्टाने हवी असल्यास साधे, रजिस्टर्ड की स्पीड पोस्ट?: रजिस्टर्ड ए डी

८. अर्जदार दारिद्र्य रेषेखाली आहे का?

तारीख :

स्थळ :

स्वाक्षरी :

(तुम्ही ज्या विभागाला अथवा कार्यालयाला माहितीची मागणी करत आहात ते ज्या राज्यात असेल त्या राज्याच्या नियमाप्रमाणे शुल्क भरावे व त्याची पावती जोडावी.)

संपर्क:

info@wethepeople.ooo
www.wethepeople.ooo
www.facebook.com/WeThePeople

पश्चिम विभागप्रमुख

भक्ती भावे

मोबाईल: + ९१ ७७२२० ०७२१८

ई-मेल: bhakti.bhave@wethepeople.ooo

या प्रकल्पास सर दोराबजी टाटा ट्रस्टचे आर्थिक साहाय्य लाभले आहे.